

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:2. 2005

Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning

Av Maria Ågren

Våren 2004 kunde man i Sveriges Television se en intervju med Hans Blix, som då nyligen hade lämnat sitt uppdrag som chef för vapeninspektionen i Irak. Blix redogjorde här för sitt arbete, och kom in på orsakerna till att han varit mycket mer skeptisk än George W Bush och Tony Blair när det gällde de uppgifter som lämnats av irakiska avhoppare. Blix hade insett att det fanns anledning att misstänka att avhopparna friserat sina uppgifter för att de skulle behaga mottagaren. Med andra ord: Det förelåg sannolikt tendens i materialet, och detta kunde därför inte utan vidare användas som bevis för vilka förhållanden som faktiskt rådde i Irak – det vill säga, om det fanns massförstörelsevapen eller ej.

Blix hänvisade inte till någon erfarenhet som historiker utan till sin juristutbildning, vilken lärt honom vikten av kritisk bevisvärdering. Han hade dock mycket väl kunnat inhämta dessa insikter genom en skolning till historiker, eftersom den kritiska bevisvärderingen – källkritiken – var ett centralt element i denna skolning när Blix var ung. Men är den det fortfarande? Det faktum att *Historisk tidskrift* ägnar ett temanummer åt källkritik antyder möjligen att det finns en känsla av att källkritikens ställning inom disciplinen behöver diskuteras.

Jag får ibland intrycket att källkritiken idag uppfattas som något nödvändigt men litet tråkigt. Den utgör å ena sidan ett adelsmärke för historikern, men den verkar å andra sidan vara något som man snabbt vill få avklarat för att sedan kunna kasta sig över mer spännande frågor, ofta av teoretisk art. In-

---

Maria Ågren, f 1959, är professor i historia vid Historiska institutionen, Uppsala universitet, sedan 2002. Ågren arbetar med problem som ligger i skärningspunkten mellan socialhistoria, ekonomisk historia och rättshistoria, såsom frågor om krediter, skuldsättning, äganderätt, arv, äktenskap och arbete under tidigmodern tid. Hennes senaste större publikation är (tillsammans med Amy L Erickson) *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*.

Adress: Historiska institutionen, Uppsala universitet, Box 628, 751 26 Uppsala
E-post: Maria.Agren@hist.uu.se

trycket får visst stöd av Birgitta Odén, som i sin artikel om källkritik i *Nationalencyklopedien* skriver att efter 1970 "har intresset för källkritik svalnat i samma mån som urvalsproblemen, syntesförsöken och prövning av olika historiska teorier pockat på uppmärksamhet". Mycket riktigt finns det inte så många svenska artiklar efter 1970 som försöker vidareutveckla källkritiken. 1973 skrev Göran B Nilsson sin inflytelserika artikel om hur de då nya socialhistoriska frågeställningarna och kvantitativa metoderna gjorde det nödvändigt att införa nya källkritiska proberstenar, såsom relevans och representativitet.¹ 1988 argumenterade Christer Winberg för hur man bör gå till väga om man vill utveckla fältet historisk antropologi på ett källkritiskt tillfredsställande sätt; en central tanke hos Winberg var att man bör utnyttja uppgifter som framkommer *en passant* i materialet.² 1991 hävdade Rolf Karlbom att källkritiken i dess weibullska tappning varit alltför bunden av en ålderdomlig form av bevisvärdering – den legala bevisteorien – och att svenska historiker skulle ha mycket att lära av juristernas numera fria bevisvärdering och av modern vittnespsykologi.³ Göran B Nilsson har sedan återkommit till källkritiken en gång till,⁴ och vissa andra insatser har gjorts; här tänker jag främst på viktiga diskussioner av källkritikutvecklande art som kan återfinnas i opponentrecensioner. Men bortsett från detta, verkar Odéns omdöme om fältet fortfarande vara riktigt. Källkritiken hör inte till det vi diskuterar mest intensivt, trots att disciplinen har utvecklats i nya riktningar under 1980- och 1990-talen. Vem har egentligen diskuterat huruvida dagens forskningsfrågor, om till exempel genus, diskurs, identitet och habitus, föranleder oss att omformulera och vidareutveckla källkritiken?

Både Birgitta Odén och Göran B Nilsson har använt uttrycket sunt förnuft när de karakteriserat källkritiken. Och visst står källkritiken för det sunda förnuftet, och det är inget fel med sunt förnuft. Men det kan likväl finnas en fara i att utse något så allmänt som det sunda förnuftet till den bas på vilken vår professionalitet och vetenskaplighet vilar. Det är nämligen ganska svårt att lära ut sunt förnuft, och det är svårt att *tala* om det sunda förnuftet som en metod. Jag tror att alla discipliner vinner på att samla upp sina allmänna insikter och erfarenheter, att inordna dem inom den gängse metodarsenalen

1. Göran B Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941", *Historisk tidskrift* 1973:2.

2. Christer Winberg, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift* 1988:1.

3. Rolf Karlbom, "Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi", *Historisk tidskrift* 1991:3.

4. Göran B Nilsson, "Den källkritiska processen – mer än ett hederligt hantverk. En studie i sunt förnuft", *Scandia* 2002:2.

och, framför allt, att ge dem namn i form av begrepp. Det som gjort att den traditionella källkritiken – här förstådd som närhets-, beroende- och tendenskriterierna – varit så framgångsrik är väl inte bara att den står för det sunda förnuftet utan även att den har fästs i vissa distinkta verbala uttryck, som gör att det går att tala om den. Detta mitt bidrag kan därför ses som inlägg i en pedagogisk-didaktisk diskussion där en central fråga är hur de nya källkritiska insikter som vi faktiskt har skall betecknas.

Vad är källkritikens kärna?

"Källkritiken är de kritiska test historikern använder för att avgöra om historiska påståenden är vetenskapligt användbara för ett bestämt syfte eller ej."⁵ Så definierades källkritiken i Rolf Torstendahls metodbok från 1970, och det är den innebörden ordet fortfarande har, när det idag används av professionella historiker. Källkritiken betecknar en uppsättning metodregler eller mentala rutiner som historikern förutsätts följa i alla lägen, i syfte att förhindra förhastade slutsatser. Inskottet "för ett bestämt syfte" är viktigt; det anger att det inte finns några i absolut mening bra eller dåliga källor, utan att deras användbarhet är beroende av frågeställningen.⁶ I överförd bemärkelse kommer källkritiken ofta att stå för nykter distans, skepsis och rigorös intellektuell självdisciplin – "källan påstår A, och det vore väldigt frestande att ta fasta på detta, men jag gör det inte, för jag vet att källan saknar trovärdighet".

Källkritiken uppfattas som ett insignium för vårt yrke. Men är källkritik verkligen något som bara kännetecknar historiker (och kanske jurister), eller står den för något mer allmängiltigt? Jag vill hävda att källkritiken inte är det som särskiljer oss från andra empiriska vetenskaper, utan tvärtom det som *förenar* oss med dessa. Alla empiriska vetenskaper brottas nämligen med problemet huruvida de data man får fram genom undersökningen verkligen utgör ett relevant svar på den fråga man ställt. I kvantifierande vetenskaper uttrycks detta ofta i frågan om man verkligen lyckats "mäta det man vill mäta", vilket i förstone kan te sig som en för humanisten främmande frågeställning. Men det är i själva verket samma fråga som den Torstendahl formulerade som huruvida ett historiskt påstående är vetenskapligt användbart för ett be-

5. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stockholm 1971, s 89.

6. Se även Sebastian Olden-Jørgensen, *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, Köpenhamn 2001, s 50, 71, 77.

stämt syfte eller ej. Oavsett om informationen har formen av en serie mätvärden eller om den består av ett påstående hämtat ur en skriftlig källa, måste forskaren bedöma om den kan användas för att besvara just den fråga som han eller hon föresatt sig att besvara. Ingen vill behöva inse att man levererat ett resultat av karaktären God dag – Yxskافت.

Källkritiken är med andra ord historikerns sätt att säkerställa *validiteten* hos resultaten. Inom andra empiriska vetenskapsgrenar kan validiteten ibland fastställas på andra sätt, men *att* den behöver fastställas är alltså något som förenar oss med andra vetenskaper, inte något som skiljer ut oss. Däremot kan det finnas skillnader i fråga om vilka *konsekvenser* validitetsprövningen får inom olika vetenskaper. Inom naturvetenskap och medicin brukar man, såvitt jag förstår, justera och modifiera experimentet, datainsamlingsmetoden eller instrumentet, tills dess att man är säker på att man verkligen mäter det man vill mäta. I historieforskningen är de praktiska möjligheterna att justera informationen ofta begränsade. Man kan önska att man hade haft tillgång till andra typer av data, men saknas sådana kan saken inte hjälpas. Konsekvensen av validitetsprövningen eller källkritiken blir då i stället att man förkastar frågan såsom varande omöjlig att besvara, eller – och det är mycket vanligare – att man formulerar om frågan så, att de påståenden och utsagor som står till buds blir användbara för ens syften.

Den pedagogiska uppgiften att förklara vari källkritikens poäng ligger är alltså förhållandevis enkel om man vänder sig till en företrädare för en annan empirisk vetenskap, ty här finns på båda sidor en gemensam insikt om betydelsen av att fastställa att de resultat man får fram utgör relevanta svar på frågan. På samma sätt förhåller det sig rimligen om man talar med en i vetenskapsteorien välbevandrad person. Uppgiften blir däremot svårare om man har att vända sig till en mer oinitierad publik. Min uppfattning är att man i sådana lägen ofta alldeles för snabbt tar klivet från källkritikens allmänna syfte – såsom det uttrycks hos Torstendahl – till den mer snäva, klassiska källkritiska apparaturen, i form av närhetskriteriet, beroendekriteriet och tendenskriteriet samt frågan om dokumentens eventuella äkthet. Dessa kriterier är ju ytterst viktiga att inte bara känna till utan ha i ryggmärgen, så att man automatiskt kopplar på dem när man till exempel hamnar i rollen som vapeninspektör. Icke desto mindre återspeglar de ett skede i historieforskningen, då berättande källors trovärdighet stod i centrum, på ett sätt som de inte alls gör idag när de flesta historiker arbetar med källor som man betraktar som kvarlevor.

Jag vill plädera för att man i stället skall utgå ifrån begreppen *synlighet*, *vikt* och *trovärdighet*, och att man skall ta dem i den ordningen. Under begreppet trovärdighet samlar jag den klassiska källkritiken, och jag kommer inte att gå närmare in på den här.

Synlighet

Historiker vet att mycket i förgångna samhällen över huvud taget inte fångas upp av de källor som finns. Det allra mesta har gått ohjälpligt förlorat. Historiker vet också att vissa saker har haft större chans att fångas upp i källorna än andra. Till exempel så tenderar sådant som staten har haft anledning att intressera sig för att bli mer synligt i källorna, än det som staten inte brytt sig om. Följaktligen finns det stora mängder av källor vilka vittnar om statens skatteuttag och beskattningsambitioner, men endast bristfälliga och fragmentariska källor om kvinnors arbete i äldre tider. Det finns källor som belyser sådant folkligt motstånd som staten försökt slå ned, medan det motstånd som staten varit ovetande om eller negligerat har lämnat få eller inga spår i källmaterialet.

Historiker vet som regel hur de skall hantera det faktum att olika fenomen uppvisar skiftande grader av synlighet i källorna. Om man till exempel märker att en viss typ av brottslig handling plötsligt försvinner ur de källor, som brukar visa på detta brotts förekomst, så drar den erfarna historikern knappast slutsatsen att denna handling plötsligt har upphört att förekomma i samhället. I stället antar hon, och försöker belägga, att man i det dåtida samhället lade om registreringsrutiner (och bokförde brottet i en annan källserie), bytte beteckning på handlingen, eller något liknande. Vi kan också vända på exemplet och tänka oss att en viss brottstyp, som tidigare saknats, plötsligt blir väldigt vanlig i källan. Ingen historiker skulle utan vidare dra slutsatsen att handlingen i sig blivit vanligare; vi skulle snarare tänka oss att handlingen hade kriminaliserats och alltså inte tidigare betraktats som ett brott, eller att myndigheterna satt in en kampanj för att bekämpa just denna typ av handling. Med hjälp av sina kringkuskaper lyckas historiker göra en korrekt tolkning av materialet.⁷ Kringkuskaperna består dels av epokkännedom, dels av en med tiden uppövad känsla för hur plötsliga förändringar i materialet skall hanteras.

De lärdomar vi kan dra av dessa exempel är: (a) Allt i samhället är inte lika synligt i källorna. (b) Det är sällan slumpen som avgör vad som syns och vad

7. Kringkuskapernas betydelse understryks även i Olden-Jørgensen 2001, s 57.

som inte syns, utan här spelar samhälleliga maktförhållanden in. (c) Av det faktum att något inte syns i källorna, kan man inte dra slutsatsen att det inte alls har förekommit.

Det är inget revolutionerande nytt i dessa tre meningar. I själva verket uttrycker de insikter som historikerna länge har besuttit. Att man aldrig får dra slutsatsen att något inte förekommit, bara därför att det inte nämns i källorna, brukar uttryckas som att *e silentio*-slutsatser aldrig är giltiga. Att sådana måste avvisas visste man i Sverige under tidigt 1800-tal, efter läsning av Friedrich Rühs.⁸ Att samhälleliga maktförhållanden påverkar vilka uppgifter som kommer med i de skriftliga dokumenten, och på så vis kan komma att styra den efterföljande historieskrivningen, har man också vetat länge, och man har uttryckt denna insikt i en varning för att historikern förfaller till att skriva segrarnas historia.

Men även om vi länge vetat dessa saker, brukar vi inte presentera dem som källkritiska insikter, som källkritiska proberstenar av samma dignitet som de tre klassiska kriterierna. De utgör en sorts allmänna insikter, ibland av karaktären *tacit knowledge*. Problemet med sådan kunskap är att den är svår att tala om och att lära ut. Den vinner på att samlas upp under ett gemensamt begrepp – som synlighet – och på att presenteras som del av ett sedan tidigare existerande metodområde, i det här fallet som källkritik.

Frågan om vad som blir synligt i vilka källor, och varför vissa saker nästan aldrig syns, borde vara den första och mest grundläggande frågan inom källkritiken. När man kommer fram till frågor om närhet, beroende och tendens hos enskilda påståenden, har man redan lagt fast undersökningens perspektiv och lämnat åt sidan frågan om vad vi alls kan se av det förgångna.

På 1970-talet, just då intresset för källkritiken dalade, började man bland historiker tala om den dolda historien. Vad man då hade i åtanke var de grupper som inte syns så ofta i källorna – eller åtminstone inte i mer traditionella källor –, nämligen obesuttna grupper, kvinnorna, de som haft en annan etnicitet än den dominerande, och så vidare. Man ville utvidga historieämnets domän så, att även dessa grupper fick plats, och man riktade kritik mot den traditionella historieskrivningens oförmåga att problematisera dessa människors roll i historien.⁹ De som stod bakom denna utveckling var de nya gene-

8. Se Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Stockholm 1964, s 15ff.

9. Birgitta Odén, "Den 'osynliga' historien", i *Usynlig historie. Studier i historisk metode* 17, Oslo 1983. Odén pekar på att redan vissa 1800-talshistoriker (som Geijer och Fries) intresserade sig för den (då) osynliga historien.

rationer historiker, som då kom in på arenan och förde med sig nya kunskapsintressen – arbetarhistoriker, kvinnohistoriker. De använde som bekant inte några källkritiska argument för varför denna ämnets utvidgning var nödvändig. Snarare såg de det som att det var nya teoretiska insikter och dagordningar som föranledde kursändringen. Men min poäng är att man mycket väl *hade* kunnat underbygga projektet den ”dolda historiens framdragande i luset” med hjälp av källkritiska resonemang, som ytterst skulle gå tillbaka på *e silentio*-argumentets ogiltighet. Att kvinnor sällan nämns i källorna, betyder inte att de inte varit närvarande. Frågan är om det inte hade varit till nytta för den källkritiska diskussionens livskraft om den sammankopplingen hade gjorts.

Synlighetskriteriet leder automatiskt över till frågan hur vi uppfattar historikerns kunskapsobjekt, liksom till frågan hur vi ser på oss själva som kunskapsproducerande forskare.

Det finns med andra ord ett antal fruktbara kopplingar mellan den källkritiska frågan om synlighet och frågor av mer teoretisk och epistemologisk art. Båda dessa frågor skulle kräva en mer omfattande utläggning än vad det finns plats för här; jag skall här blott kort antyda hur jag tänker om den första, för att sedan i min avslutning snudda vid den andra.

Utvecklingen inom historieämnet sedan 1960- och 1970-talen har inneburit att kunskapsobjektet hela tiden har vuxit, i den meningen att det uppfattats som viktigt att utforska så mycket som möjligt av förgångna samhällen, inklusive de delar som tidigare setts som ointressanta eller som, till följd av bristen på källor eller bristerna i dessa, menats vara utforskbara. Vi har hela tiden accepterat att den helhet vi arbetar med innehåller fler aspekter och komponenter än vad man tidigare tänkt sig. Idag godtar vi i allt väsentligt att *disciplinens* uppgift är att skriva *histoire totale* (vilket självfallet inte betyder att varje enskild forskare måste göra det). Vi har med andra ord hela tiden ansträngt oss för att göra vår gemensamma uppgift allt svårare. Resultatet har, menar jag, blivit att man idag får beteckna kunskapsobjektet som komplexa helheter, i form av samhällen och/eller kulturer som inte längre finns. Trots detta, gör historikern dem till föremål för empiriska studier, genom att utnyttja spår. Ett viktigt mål med historikerns arbete är att analysera dessa helheter, både hur de fungerade som system betraktade och hur de förändrades.¹⁰ Eller med

10. En annan slutsats är att ambitionen att förstå samhällen i hela deras komplexitet skulle vara missriktad. Jag håller inte med om detta.

Giovanni Levis ord: "[T]he true problem for the historian is to succeed in expressing the complexity of reality[.]"¹¹

För att direkt undanröja några tänkbara feltolkningar, vill jag understryka följande. Jag menar inte att alla historiska arbeten har, eller måste ha, uttryckliga syntesambitioner. Det är inte det jag lägger in i begreppet helhet. Jag menar däremot att man av historikers praktik kan utläsa uppfattningen att en konkret detaljanalys blir bättre ju skickligare dess upphovsman lyckas med att placera in sin del och/eller sitt objekt i en större helhet. Även om vi av praktiska skäl ofta tvingas att analysera mindre delar av samhället, är vi egentligen inte nöjda med att bara göra det. Vi vill förstå helheten genom delen, och delen genom helheten. Vår övergripande metod kan ofta liknas vid biopsin: Delen menas kunna säga något om helheten, eftersom den är "im-pregnerad" med helhetens egenskaper.

Vidare är det naturligtvis så att olika historiker kan uppfatta och karaktärisera samhällshelheten på olika sätt. Många av de mer intressanta historiedebatterna har handlat om vilket som är det mest fruktbara helhetsperspektivet. I värderingen av olika historiska arbeten kommer helhetsidealet ofta fram som en optimumnorm. Ibland talar man om att den historiska kontexten behöver bli tydligare i en avhandling, andra gånger säger man att återkopplingen från empirisk undersökning till övergripande frågeställning är bristfällig. Jag menar att det som regel handlar om samma sak, nämligen att man inte tycker att en författare lyckats utvinna tillräckligt mycket kunskap om helheten genom analysen av delen. Våra faktiska värderingar visar att vi omfattar ett ideal där helhetsförståelse är viktig.

Om man ser kunskapsobjektet som en komplex helhet, följer det ganska naturligt att vi bör vara intresserade av att få veta så mycket som möjligt om denna helhet. Vi bör med andra ord vara intresserade av att så mycket som möjligt av helheten – oavsett hur den uppfattas – blir synlig för oss. Med dessa utgångspunkter blir synlighetskriteriet – vad vi kan se och varför vi ser just detta – ett viktigt kritiskt test.

Afrika-historikern Steven Feierman har lyft fram Fernand Braudel och *Annales*-skolan, just för att dessa insisterade på att fråga hur representativ vår (västerländska) kunskap egentligen är "in relation to the totality of the universe that might be described, if only we knew the full story". Feierman menar att denna inställning varit viktig för utvecklingen av afrikansk histo-

11. Giovanni Levi, "On Microhistory", i Peter Burke (ed), *New Perspectives on Historical Writing*, Oxford 1991, s 110.

ria, och att det finns en viktig koppling mellan kritiken av eurocentrismen och källkritiken: "[E]ven if conventional sources were silent on Africa, this could not be taken as evidence that nothing had happened in Africa."¹² Ett annat sätt att formulera Feiermans mening vore att helt enkelt säga, att slutsatsen – att inget hände i Afrika – var en *e silentio*-slutsats och därmed ogiltig. Jag menar dock att exemplet visar att frågan om tystnad och synlighet har kopplingar till ett vidare och mer teoretiskt perspektiv. Har man väl omfattat uppfattningen att det är önskvärt att beskriva "the totality of the universe" – vilket *Annales* pläderade för – så följer därav en mycket mer medveten problematisering av källornas tystnad än den som vanligen gjorts inom den traditionella källkritiken.

Vikt

Göran B Nilsson betonade 1973 att när det gäller kvarlevor så är det deras relevans och representativitet som skall skärskådas, snarare än närhet, beroende och tendens. Är den information vi får fram ur källan relevant, med tanke på frågan, och visar informationen på något typiskt för det dåtida samhället? Relevansfrågan är egentligen identisk med den grundläggande validitetsfrågan, medan representativitetsfrågan, återigen, handlar om vår önskan att få en helhetsförståelse av samhället. Jag väljer här att i stället för representativitet tala om *vikt*, eftersom jag har märkt att många idag ryggas för ordet representativitet. Man tycker att det leder tankarna fel, då det förutsätter att det finns vissa fenomen som är mer typiska än andra. Det finns något unikt i varje situation och fenomen, som bör respekteras och som representativitetsbegreppet inte gör rättvisa.

Det kan ligga något i detta. Men även om många idag tvekar att ta ordet representativitet i sin mun, är det svårt att frigöra sig från tanken att de flesta, medvetet eller omedvetet, ändå tänker i sådana banor. Vi vill, och behöver, få veta om ett fenomen är vanligt, centralt och betydelsefullt, eller om det är ovanligt, udda och perifert. Vi behöver, kort sagt, veta om fenomenet är viktigt eller inte för besvarandet av vår fråga. Jag vill därför plädера för att man explicit bör erkänna betydelsen av att kritiskt granska ett fenomenets vikt; det behöver inte innebära att vi försvar oss åt ett snävt kvantitativt sätt att bedöma vikten. Ofta, men inte alltid, kan vikten bedömas och beläggas genom en kvalitativ argumentation.

12. Steven Feierman, "African Histories and the Dissolution of World History" i Robert H Bates, V Y Mudimbe & Jean O'Barr (eds), *Africa and the Disciplines*, Berkeley 1993, s 172.

Varför spelar vikten roll? Om man avvisar uppfattningen att historikern har ett ansvar för att förstå och beskriva samhället som komplex helhet, spelar vikten sannolikt mindre roll, liksom frågan om synlighet. Då kan en liten samhällsdetalj sägas vara intressant i sig, oberoende av vad som händer i samhällets övriga delar och oberoende av vilka kopplingar som finns mellan detalj och helhet. Detaljen har funnits och det gör den tillräckligt intressant – den är sig selv nok. Problemet med en sådan inställning är att den inte ger någon vägledning beträffande på vilket sätt översikter och synteser skall skrivas. Ty så fort det blir aktuellt att sammanfatta vårt vetande om en viss tid, ställs vi inför behovet att kunna värdera betydelsen av olika resultat, som hänför sig till olika samhällsdelar. Eftersom det hela tiden finns ett såväl inomvetenskapligt som utomvetenskapligt behov av översikter och synteser – både för att fastställa *state of the art* inom forskningen och för att skriva läroböcker – måste historikerna ta på sig uppdraget att bedöma vikt, för det finns inga andra som är bättre skickade att göra det.¹³

Idag använder vi i stor utsträckning källorna som kvarlevor. Dessa ses mindre ofta som uttryck för en individs uppfattningar och ståndpunkter, utan vi tänker oss snarare att källorna återspeglar samhällsfenomen av mer kollektiv art. Vi kanske är intresserade av hur den patriotiska diskursen sett ut, och hur den interagerat med andra typer av diskurser. Vi kanske vill veta något om hur kön konstruerats, eller vilka andra kollektiva föreställningar och mentaliteter som kännetecknat ett samhälle. Ofta tänker vi oss diskurser eller konstruktioner som en sorts mönster eller regelbundenheter som kan avläsas i källornas språkliga uttryck. Mönstren uppfattas inte som personliga och individuella, utan som anonyma och allmänna. Frågan är vilken typ av källkritik som här krävs.

Om jag exempelvis vill undersöka hur den politiska diskursen såg ut i samband med omvälvningarna 1809 och då väljer en viss polemisk skrift (såsom "Hvad synes allmänna opinionen ønska till en, nu möjlig förbättring af svenska statsförfattningen?"),¹⁴ måste jag först fråga mig om det alls är relevant att undersöka just detta dokument. Ger det uttryck för den diskurs jag är på jakt efter, eller belyser det egentligen någon annan typ av diskurs? Och vilken vikt har skriftens idéer, är de representativa? Fångar vi in viktiga och centrala

13. Jfr *Historisk tidskrift* 2003:2 (temanummer om synteser) och *Historisk tidskrift* 2003:4 (debattinlägg av Maria Ågren om synteser).

14. Jag tackar Anders Sundin, Historiska institutionen, Uppsala, som försett mig med detta exempel.

komponenter i den sökta diskursen, eller är det något udda och esoteriskt som vi fått in i nätet av en slump? Hur hanterar man viktproblemet i ett sådant sammanhang?

På motsvarande sätt kan man ställa frågor om en källas relevans för att belysa äldre tiders genuskonstruktioner. Är det relevant att ta fasta på Claes Rålamb's uppfattningar om hur giftermålsbalken skall tolkas när vi vill belysa genuskonstruktionen under sent 1600-tal, eller belyser denna text enbart strikt juridisk-tekniska lösningar? Är Claes Rålamb typisk när han hävdar att kvinnan är det svagare kärelet, eller representerar han en konservativ och ovanlig uppfattning som säger föga om det dåtida samhället? Även detta handlar om hur man hanterar viktproblemet.

Många av de frågor som man arbetar med idag förutsätter en ganska liberal syn på viktfrågan. Vi har med andra ord en uppfattning som innebär att en källa kan förstås på många olika plan, att den kan vittna om fler saker än bara en, att den har flera stämmor. Rålamb's text kan läsas som en strikt juridisk text, men vi kan också avläsa en ekonomisk, en religiös och en genusrelevant stämma i den. Att vi ser källorna som *mångstämmiga* ser jag som ett metodiskt framsteg; det handlar om en sensibilitet för källornas olika tolkningsmöjligheter som är värdefull. Men kan man utläsa hur mycket som helst ur en källa? Finns det en gräns för vad den kan utnyttjas till? Hur många och starka belegg krävs för att vi skall känna oss övertygade?

Källkritik och självkritik

I denna artikel har jag argumenterat för att källkritiken bör ges en bredare explicit innebörd, och att detta förutsätter att man skapar begrepp för en del av den tysta kunskap som historiker besitter. Jag har här valt att laborera med begreppen synlighet, vikt och trovärdighet, där trovärdighet står för de tre klassiska källkritiska kriterierna. Frågorna om synlighet, vikt och trovärdighet utgör exempel på sådana kritiska test som vi måste utsätta vårt material för, i syfte att avgöra om det är vetenskapligt användbart eller ej. I sak är det inget som skiljer mitt synsätt från den mer abstrakta definition som Torstendahl formulerade 1970 – där källkritiken ses som en del av validitetsprövningen – men jag tror att vi idag kan vinna på att konkretisera källkritiken och formulera den på nya sätt.

Men räcker det med att bredda källkritikens innebörd? Behöver inte disciplinen dessutom skapa sig ett begrepp för en helt annan typ av – nödvändig – kritisk reflexion?

År 1906 gjorde Marc Bloch en dagboksanteckning, i vilken han jämförde naturvetenskapsmannen med historikern. Bloch menade att den förre "deals with simple phenomena that pass only through his consciousness" medan historikern "deals with 'psychosocial' phenomena that pass through both his and the historical agent's consciousness".¹⁵

Det viktiga är inte om jämförelsen med naturvetaren var riktig, utan vad Bloch sade om historikern. Han pekade nämligen ut två väsentliga epistemologiska komplikationer som är förknippade med uppgiften att skaffa sig kunskap om det förgångna: att empiriska data skall filtreras genom människor två gånger, först genom den, som skapat källan, och sedan genom historikern, som använder källan. Den första komplikationen brukar vi säga att vi hantearar med hjälp av källkritik; den är vårt sätt att analysera källans tillkomstsituation och vår möjlighet att bedöma vilka slutsatser som kan dras av källan. Den andra komplikationen – datas filtrering genom oss själva – brukar vi inte inbegripa i källkritiken. Vi har i själva verket ingen egentlig term för detta. Men varför inte tala om det som självkritik?

Den självkritik som forskaren behöver är förstas insikten om att det vi förstår se och förstå av det förgångna inte enbart begränsas av källornas skevhet och fragmentariska bevarandegrad. Det begränsas även av oss själva, av brister i vår beläsenhet och slutledningsförmåga, i vår fantasi och mänskliga erfarenhet. Synlighetskriteriet är därför viktigt inte bara inom källkritiken, utan även inom självkritiken. Vad är det jag ser – och vad är det jag inte ser? Sebastian Olden-Jørgensen har uttryckt detta i sin lilla fina bok om källkritik på följande sätt: "Mistaenksomhed over for kilderne [...] det er hvad man normalt forstår ved kritisk sans. Den vigtigste form for kritisk sans er imidlertid den, man udøver over for sig selv."¹⁶

15. Notebook 7 October 1906; återgivet efter Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London & New York 2000, s 9.

16. Olden-Jørgensen 2001, s 33. Se även Steven Feierman, "Colonizers, Scholars, and the Creation of Invisible Histories", i Victoria E. Bonnell & Lynn Hunt (eds), *Beyond the Cultural Turn*, Berkeley, Los Angeles & London 1999, s 189.

Summary: Visibility, Importance, Reliability, and Self-Criticism. Observations on the Role of Source Criticism in Contemporary Historical Research

The point of departure of this article is the allegedly declining interest in the classical source-critical agenda, as it was formulated by the so-called Weibull school in Sweden. The author discusses ways in which source-critical insights can be rephrased, so that their importance once again becomes obvious.

Like others before her, she argues that many source-critical insights have the character of common sense, or tacit, knowledge. However, the present author sees this as a problem, because it downplays the fact that source critical requirements are central to scientific history writing, just as testing the validity of results is crucial to all empirical sciences. Moreover, by reducing source criticism to mere common sense it becomes difficult to talk about its necessity, and to hand down source critical skills to new generations. Therefore, she proposes that new concepts be introduced, in order to turn central source-critical insights from tacit to manifest knowledge.

In particular, the author argues for the need to include 'visibility' among the source critical touchstones, as being the first and possibly most important criterion against which sources should be judged. We should always ask ourselves: Which parts of past society are revealed by this particular source, and which parts remain invisible? What kinds of conclusions does this source allow us to draw? The author points out that, in principle, the visibility criterion has long been known and used among historians; it is often formulated as a warning against conclusions *e silentio*. However, she contends that the criterion needs to be phrased in a more general way, in order to make its importance apparent. For instance, the ambition to write "histoire totale" (Annales) or the pursuit of 'invisible history' (from the 1970s and onwards) require close attention to issues of visibility.

The author also argues that even if the touchstone "representativeness" seems to have fallen out of grace, it nevertheless remains true that historians have a special responsibility for assessing the relative importance of various social phenomena in the past. If professional historians shirk this responsibility, non-professional historians will try to assess importance on their own, writing syntheses that will put their imprint on textbooks used in schools, etc. Therefore, if historians wish to retain influence over how "the grand narratives" are constructed and disseminated, they still need to pay close attention to representativeness, or relative importance.

Finally, the author argues for the need to coin a word for the self-critical scrutiny to which all historians have to expose themselves. Here, she proposes the word self-criticism.